

Türk Destancılık Tarihi Bağlamında

KÖROĞLU DESTANI

(Türk Dünyasının Köroğlu Fenomenolojisi)

Prof. Dr. Fuzuli Bayat

YAYIN NU: 760
KÜLTÜR SERİSİ: 388

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 49269

ISBN: 978-625-408-412-6

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

1. Basım: 2009

4. BASIM

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®

İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Kapak Tasarımı: Zafer Yılmaz

Dizgi-Tertip: Ötüken

Kapak Baskısı: İmak Ofset

Baskı: VİZYON BASIMEVİ KAĞITÇILIK
MATBAACILIK VE YAY. SAN. TİC. LTD. ŞTİ.
Beylikdüzü O.S.B Mah. Orkide Cad. No:1/Z
Beylikdüzü/İSTANBUL Tel: (0212) 671 61 51
Sertifika No: 52098

İstanbul - 2022

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik
çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı
yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve
yayımlanamaz.

Prof. Dr. Fuzuli Bayat: 1958 yılında Azerbaycan'da doğdu. 1984 yılında Azerbaycan Yabancı Diller Üniversitesi Fransız-İngiliz Dili Bölümü'nü üstün başarıyla ve yüksek lisans derecesi olarak bitirdi.

1987-1990 yıllarında Özbekistan Bilimler Akademisinin Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nde doktora çalışmalarına başladı.

1990 yılında doktora tezini savunarak "Doktor of Philosophie" unvanını aldı.

1990-1992 yılları arasında Azerbaycan Bilimler Akademisinin Edebiyat Enstitüsü'nde ilmi araştırmacı olarak çalıştı.

1993-1995 yıllarında *Ortak Türk Edebiyatı Bölümü*'nde başkanlık görevini yerine yetirdi.

1996-1999 yılları arasında *Dede Korkut Ansiklopedisi* hazırlama kurulunda başkan yardımcısı ve yazar olarak vazife aldı.

1997 yılında Azerbaycan Yazarlar Birliği'nin üyesi seçildi.

1997 yılında ikinci doktora tezini savunarak Filoloji İlimler Doktoru, "Doktor of Sciences" unvanını aldı.

1999-2008 yılları arasında Gaziantep Üniversitesi'nde misafir öğretim üyesi olarak çalıştı.

2009 yılından beri AMEA Folklor Enstitüsü'nde çalışmakta olup, 2012 yılından itibaren de Muasır Folklor Bölümü'nün başkanı olarak görev yapmaktadır.

Fuzuli Bayat'ın bugüne kadar yurt içi ve yurt dışında 39 kitabı (Azerbaycan'da 18, Türkiye'de 19, İran'da 1, Tataristan'da 1) ve 200'den fazla makalesi yayımlanmıştır.

İÇİNDEKİLER

Ön söz	9
Giriş.....	11

BİRİNCİ BÖLÜM

Araştırmada Kullanılan Versiyonlar, Varyantlar, Nüshalar, Kollar, Müstakil Şiirler ve Efsaneler Hakkında Kısa Bilgi.....	15
--	----

İKİNCİ BÖLÜM

Köroğlu Destanına Bütüncül Yaklaşım ve Destanın İnceleme Metodu Hakkında ..	30
---	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Köroğlu'nda Tarihî Katmanlaşma veya Sözlü Tarih Problemi	36
3.1. Destanın Tarihî Bağlamı.....	36
3.2. Devlet-Toplum İlişkisi: Sözlü Tarih Anlayışında Celalilik	40

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Destan Geleneği Bağlamında Kahramanın Biyografisi, Köroğlu'nun Doğumu.....	55
--	----

BEŞİNCİ BÖLÜM

Kahramanın Biyografisini Tamamlayıcı Unsur Olarak Ölüm, Ölüp Dirilme veya Mistik Ölüm.....	69
--	----

ALTINCI BÖLÜM

Seyislik (Mehterlik) Meselesi ve Atçılık Bilgisi	77
6.1. Atçılık Bilgisinin Epikleşmiş Varyantı.....	80
6.2. Mitolojik At, Karanlık, Körlük ve Gorkluk (Mezar) Kodu	95

YEDİNCİ BÖLÜM

Kültür Ekseninde Köroğlu'nun Padişah'tan Bey'e, Bey'den Eşkıyaya Doğru Değişim ve Dönüşümü	101
--	-----

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Konar-Göçerlik İdeolojisi Bağlamında Köroğlu.....	113
8.1. Eşkıyalık Değil, Konar-Göçerlik Konsepti	113
8.2. Konar-Göçerlik Paradigmasında Türkmenlik (Kızılbaşlık) Meselesi	117

DOKUZUNCU BÖLÜM

Mitolojik Kahramandan Epik Kahramana, Ciddi Kahramandan Komik Kahramana Doğru	125
---	-----

ONUNCU BÖLÜM

Batan Ay ve Doğan Güneş Paradigmasında Mitolojik Katmanın Halk Sufizmi Katmanı ile Tamamlanması	131
10.1. Batan Ay Paradigmasının İki Farklı Sentagması.....	136
10.1.1. Körlük = Mezarlık (Gurluk) Paralelliği.....	136
10.1.2. Köroğlu Adının Anlamında Gizli Olan Karanlık Kavramı	139
10.2. Halk Sufizmi Katmanında Ay (Karanlık) Güneş (Işık) İkileşmesi	143
10.2.1. Doğan Güneş Mitinden Tasavvufi Işık Anlayışına Geçiş	143
10.2.2. Destan Kahramanının Adında Gizli Olan Işık (Güneş) Kavramı .	146

ON BİRİNCİ BÖLÜM

Yabancı Tiplemesi Bağlamında Arap Reyhan/Raynaharap/Rayhan, Tarihi Gerçekliğin Epikleşmiş Varyantı ve Diğer Etnik Zıtlıklar	152
11.1. Tarihi Gerçeklik Bağlamında Yabancı Tiplemesi	152
11.2. Yeni Tarihi Olaylar Bağlamında Yabancı Tiplemesi	160

ON İKİNCİ BÖLÜM

Hız. Ali Kültü ve Sosyal Adalet Konseptinin Kökeni Meselesi.....	169
--	-----

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Yeni Statüye Geçiş Paradigmasında Köpüklü Su	183
--	-----

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Dini-Tasavvufi Öğler Bağlamında Bade İçme.....	191
14.1. Geçiş Ritelü Bağlamında Yiğitlik Badesi.....	193
14.2. Hak Âşıklığı	199
14.3. Âşık ve Maşuk Bağlamında Bade İçme.....	204
Sonuç.....	209
Kaynaklar.....	211
Dizin.....	219

Ön Söz

Bin yıllar boyunca eskimeden Türk sözlü kültüründe var olagelen Koroğlu, tarihî süreç içinde ortaya çıkan her yeni olaya uyarlanmış, son olarak Anadolu sahasında gücünü ve adını Celalî reisi olmağa kadar indirgemiş, Osmanlı belgelerinde sosyal haydut statüsüne bürünmüş, Azerbaycan'da mitolojik çağın kahramanından sosyal adaleti kuran ve koruyan, beyden alıp fukaraya veren, Türkmenliği ile övünen bir tipe dönüşmüş, Orta Asya'da öteki âlemin gizli bilgileri ile donatılmış, iki kez doğan şaman tipinden Çambil'de oturup İran zulmüne karşı direnen bir hükümdara çevrilmiştir. Bu kadar uzun süre sözlü gelenekte yaşayan, değişen, dönüşen, her defasında da tarihî olaylara tepki gösteren ve yeni olgularla donatılan ikinci bir destan yoktur.

Koroğlu, Türk destan geleneğinde uzun bir yol geçerek mitolojik kahramandan destan kahramanına, vergi almış şamandan gönlüne Hakkın ilham ettiği âşık, karanlık güçlerle savaşan alpten, insanları haksızlıktan koruyan kahramana, çiltanlarla, Hz. Hızır'la, Hz. Ali'yle, on iki imamlarla konuşabilen erene kadar sürekli statü değiştirmiş, yeni yeni işlevlerle sürekli âşık, bakşı, akın, jirau, şair repertuarında kalmayı başarmıştır. Koroğlu, Sibirya'dan başlayan tarihî yolculuğunu Balkanlar'da, Rusya'dan başlayan macerasını Kafkaslarda sürdürmüştür. Türk milletinin gönlünde taht kurduğu gibi Türkleri seven ve sevmeyen diğer kavimleri de o denli etkilemiştir ki, onlar bile Koroğlu'nu sevmiş, kendi anlatıları içine almışlardır.

Birçok varyantı ve versiyonu bulunan Koroğlu Destanı hemen hemen bütün Türk halklarının sözlü edebiyatında [Ayrıca Kürt, Arap, Tacık, Gürcü, Acar (Gürcü dilinde), Ermeni, Afgan, Abaza folklorunda da Koroğlu Destanı icra edilir.] mevcuttur. Sözlü gelenekte, bugünkü şekliyle tam dört asırdan fazladır icra edilen Koroğlu Destanı âşık, bakşı, jirau/jırcı edebiyatımızın en değerli ve en önemli epik eseridir. Türklerin etno-siyasal birlik döneminden mevcut olan ancak Türklerin yayılmacılıklarıyla farklı coğrafyalarda, farklı toplumlarda bir biçimlenme geçiren Koroğlu Destanı (şimdiye kadar derlenerek yazıya aktarılan varyantlar söz konusudur) en az 17 Türk ve 8 gayri-Türk halkın halk edebiyatında yazıya aktarılmış şekliyle, hem de her halkta onlarca varyantta mevcuttur. Bundan başka Koroğlu Destanı'nı diğer dillere de tercüme edilmiştir: *İngiliz, Fransız, Alman, Rus, Fars, Macar, Bulgar, Çek, Slovak*. Bir destanın bu kadar çok dile çevrilmesi de yalnız Koroğlu Destanı için geçerlidir. Bu da azmış gibi, Türk milletinin içinde çok meşhur olan Koroğlu Destanı'nı hem Azerbaycan'da hem Orta Asya'da Koroğluhanlar olarak adlandırılan özel kişiler icra ederler.

Bu abidenin muhteşemliği bütün varyant ve versiyonların bir araya getirildiği zaman daha açık şekilde sezilir. İşte, bu eserde Koroğlu Destanı'nın bü-

tün varyantlarını ve bağımsız şekilde yayımlanan ayrı ayrı kollarını bir araya getirmeye çalıştık ve Köroğlu fenomenolojisinin sırnını öğrenmek istedik. Bu destanla ilgili yazılmış eserlerin çok büyük bir kısmını inceledik ve sonunda halk edebiyatı araştırmalarında kullanılan yeni bakış açısından yola çıkarak destanın temelini veya folklor terminolojisi ile söylemiş olursak arketipini oluşturan öğeyi ortaya çıkarmaya ve Köroğlu fenomenolojisinin sebeplerini açıklamağa çalıştık.

Köroğlu Destanı'nın varyant ve versiyonlarında birbirini tamamlar şekilde karşımıza çıkan farklılıklar âşık, bakşı, jırau/jıtav/jırcı, şair anlatıcı ortamı bağlamında değerlendirildi. Amaç Türk dünyasının ortak değeri olan Köroğlu fenomenolojisini açıklığa kavuşturmaktır.

Türk dünyasının bu büyük ve yaygın destanı 19. yy.dan başlayarak bilim adamlarının dikkatini çekmiş ve çeşitli yönlerden, çok sayıda araştırmaya vesile olmuştur. Bütün bu nedenlerden dolayı bu muhteşem destan hakkında yeni bir fikir söylemenin çok zor olduğunu da itiraf etmek gerekir. Nitekim yapılan araştırmalar bir eksende dönüp durduğundan ve destanın okumaları görülebilecek olguları kapsadığından, bilimsel kurgu hemen hemen aynı yönlüdür. Bu zorluğun bilinci ile ortaya çıkan ilk kitabın bir devamı niteliğinde olan bu ikinci kitap, Köroğlu araştırmalarına katkı sağlayacak, bu fenomenolojiye ışık tutacaktır, düşüncesindeyiz.

Bu küçük eserin yayımlanmasında emeği geçen başta Erol Kılınc Beyefendi olmak üzere Ötügen çalışanlarına teşekkürü bir borç bilirim.

Fuzuli BAYAT
2008 Gaziantep

GİRİŞ

Türk destan geleneğinin ortaya çıktığı konar-göçerlik döneminin ürünü olan Köroğlu Destanı zamanla yerleşik, tarımsal kültürün hız kazandığı devrin de sosyo-ekonomik, kültürel, siyasal görüşlerini yansıtmakla Şamanlık öğelerinin baskın olduğu, tarih öncesi mitolojik kahramandan alperenlik kurumunun temsilcisine varıncaya kadar hem zaman hem de medeniyet değişmelerinin yükünü üzerinde taşıyan oldukça çok varyantlı bir yapıya bürünmüştür. Türk töresini yeniden kurma aşamasında Köroğlu konar-göçerliği savunmakla beraber eski inançlardan kopamayan, yeni çağda erenlik kültürünün de etkisini hisseden bir kahramana dönüşmüştür. Kı-sacası, Köroğlu Bozkurtluktan sosyal adaleti koruyan kahraman'a transformasyon edilmiştir.

Kahramanlık destanları büyük ölçekte sosyal zümrenin yukarı tabakası için söylenmiş, kahramanlar birer alp olmakla beraber soylu bir ailenin çocukları olarak gösterilmişlerdir. Burada bireysellik, alplık, diğerlerinden üstünlük bilinci öne çıkmakta, atla bütünleşen, toplumun bütün istek ve beklentileri ile beraber, daha çok yüksek zümrenin beklentilerini terennüm eden savaşı psikolojisine dayalı bir kahramanlık söz konusudur. Köroğlu bu bağlamda sade halkın beklenti ve isteklerini terennüm etmekte, yüksek zümreye karşı savaşımaktadır. Hatta destanın Doğu versiyonunda o hükümdar olarak gösterilse de yine de yoksulların, ezilenlerin yanında yer almakla sosyal alt tabakanın kahramanı özelliği ile donatılmıştır. Bu tespitleri eski Sovyet dönemindeki ideolojik yaklaşımlarla karıştırmamak için sadece şunu özenle söylemekte yarar vardır ki Köroğlu ve Köroğlular, Dede Korkutlar, Manaslar, Koblandı Batırlar, Alpamışlar, Nuryung Booturlar, Edigeyley vb. her zaman halkın yanında yer almışlardır. Köroğlu bir istisna olmasa da sosyal adalet konusunda daha hassas kahramandır. Onun sosyal adalet simgesine dönüşmesi gayri-Türk halklar tarafından da benimsenmesine sebep olmuştur. O bakımdan Köroğlu Destanı Türk toplumsal yaşamının, davranış kurallarının bir ansiklopedisidir ve kültürel kimliğin oluşumunda çok katkılı bir rol oynamıştır.

Ne yazık ki oldukça zengin ve çok çeşitli Türk destanları klasik Türk edebiyatı tarafından hiçbir zaman esin kaynağı olmamış, divan edebiyatı bu konulara bigâne kalmıştır. Sözlü kültür Türk yazılı edebiyatının ortaya çıktığı zamandan sonra onunla beraber bin yıla yakın bir süre yaşamıştır. Ancak sözlü gelenekten, özellikle de destanlardan alınan önemli bir yazılı edebiyat konusu olmamıştır. Bunun başlıca sebebi klasik edebiyatımızın millî kökleri üzerinde şekillenmemiş olmasıdır. Yalnız Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından ve dış Türklere de 17 Ekim İhtilalinden sonra Türk yazılı edebiyatı az da olsa sözlü kültürden faydalanmış, bazı konulara değinmiş, bazı konuları da yeniden işlemiştir. Köroğlu operasının yazılması, Köroğlu adlı filmlerin çekilmesi bu dönemlerden sonraya denk gelir.

Genel bir bakışla Köroğlu Destanı iki büyük olgu yaşamış ve zamanımıza kadar gelebilmiştir. Bunlardan:

Birincisi, mitolojik çağda ortaya çıkan batan Ay'ın oğlu ve doğan Güneş' in simgesi olan Köroğlu'nun kurtarıcı kahraman olarak yavaş yavaş Tanrıoğlu statüsü ile donatılmış olmasıdır. Köroğlu Destanı'nın fenomenolojisi, birbirinden farklı coğrafyalarda yaratılan simgesel şekilde karanlıktan ışığa çıkan, dolayısıyla düzeni kuran mitolojik kahraman özelliğini taşımasıyla bütünleşmiştir. Karanlık, körlük ve mezar koduyla sembolleşmiş, ortaya en eski mitolojik zıtlık olan karanlık-ışık karşılaşması çıkmış ve destan gibi şekillenme döneminde de ana konu epik kurallar paradigmasında varlığını korumuştur. O bakımdan 2003'de yayımlanan birinci kitapta Köroğlu fenomenolojisinin şamandan âşığa, alpten erene geçiş merhalesi araştırıldığı halde bu kitapta daha eski katman olan Ay kültü ve Güneş miti, at ve seyislik meseleleri incelenecektir.

İkincisi, Köroğlu İslamiyet'in kabulünden sonra yeni bir oluşum süreci yaşamış, mitolojik kahraman statüsünden ortaçağın epik kahramanı statüsüne geçiş yapmıştır.

Özetle Köroğlu'nun epik kahraman tipi olarak şekillenmesinde ilk evvel İslamiyet'ten önceki kültürümüzün yönlendiricisi konumunda olan Şamanlığın esaslı rol oynadığını bir kez daha vurgulamak gerekir. Ancak Türk toplumu ortaçağa girdiğinde İslamiyet'in halk sufizmi katmanı bu kahramanı yeniden şekillendirmiştir. Ve Köroğlu bütün yönleri ile halk sufizminin erenlik kategorisi üzerine geçirilmiştir. Kısacası, Köroğlu eski mitolojik tefekkürden ortaçağ

İslamî tefekkürüne, başka bir sözle Şamanlık olgusundan halk sufizmi düşüncesine ve alp'ten eren'e geçmiş, bu geçişte yeni olgularla donatılmıştır.

Köroğlu Destanı'nı tarihî süreç içinde yeni bir yöntemle değerlendirdiğimizde anlatıcı okulunun ve anlatıcı bireyselliğinin önemini kaydetsek de yine de tarihî bütünlüğü görmemiz gerekir. Destanın bütün varyant ve versiyonlarının son şekillenme tarihi 15-17. yy. arasındadır. Bu dönem üç kıtaya hüküm eden Osmanlı İmparatorluğu'nun en güçlü olduğu dönemdir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan sonra gücüne, kudretine ve hükmettiği toprakların genişliğine göre Azerbaycan Safeviler Devleti gelir. Orta Asya'da dönemin en güçlü devleti Timurîler Devleti kurulmuştur. Ancak bahsedilen güçlü devlet yapılanmalarıyla beraber bu dönemlerde hızla yoksullaşan ve konar-göçerlikten yerleşikliğe geçmeğe zorlanan eski inançlarına bağlı tabakanın ayaklanmaları da aynı döneme denk gelir.

16. yy. sonları ve 17. yy. bütünüyle Osmanlı Devleti'nde ayaklanmaların ve eşkıyalığın hız kazandığı dönemdir. Azerbaycan'da ayaklanmalar, Orta Asya'da isyanlar vardır. Bütün bunlar Köroğlu Destanı'nın hem doğu hem de Batı versiyonunun ortaya çıkmasında önemli tarihî-sosyal olgulardır ve destancının belleğinde kalan sözlü tarihin destanlaşmasıdır.

Ayrıca Türkiye, Balkanlar, Orta Asya ve Kafkaslar halk sufizminin yoğun kültürel etkisi altındadır. Orta Asya'da Yesevîlik, sonrasında Nakşibendîlik, Azerbaycan ve Kafkaslarda Ahilik, Safevîlik, Türkiye ve Balkanlarda Bektaşîlik, Alevîlik halk sanatçılarını etkilemiş durumdadır. Kopuz, saz, bağlama, çokur, dutar, gijak vs. eşliğinde çalıp çağıran ozanlar (bu terimi genel anlamda kullandık) halka dönük tarikatların dışında kalamazlardı. Azerbaycan ve Türkiye'de âşık muhitinin tekke kökenli olduğu hakkında araştırmalar olmasına karşılık, Orta Asya ve Doğu Türkistan'da bakşı, akın, şair okullarının tarikat kökeni hakkında hemen hemen hiçbir şey söylenmemiştir. Köroğlu'nun son biçimlenmesinde Yesevîliğin, Babaîliğin, Kalenderliğin, Bektaşîliğin önemli rolü birinci kitapta bütüncül yaklaşımla ortaya konulmuştur. Yukarıda sıralanan konuların büyük bir kısmı birinci kitapta ele alındığından bu ikinci kitapta daha çok Türk dünyasında Köroğlu fenomenolojisinin kökleri ve diğer tarafları incelenecektir. Burada şunu da söylemek gerekir ki, Köroğlu fenomenolojisinde birinci kısım, ki, şaman dünya görüşünden ta-

savvuf düşüncesine geçiş gibi değerlendirildi, ilk kitapta¹ araştırıldı. Hazırladığımız ikinci kitapta ise bir tarafta mitolojik Köroğlu, diğer tarafta eşkıyalık konsepti bağlamında şekillenen halk kahramanı var ve amaç bu eşkıyalık kılıfına sokulmuş ve sun'î şekilde eşkıyalığa itilmiş Celalîğin ve dolayısıyla Köroğlu fenomenolojisinin toplumsal sebeplerini öğrenmektir. İkinci kitapta Köroğlu fenomenolojisi-ni oluşturan mitolojik olgular, tarihî sosyal şartlar, devlet-toplum ilişkileri, destancıların bu sosyo-ekonomik konulara epik kural çerçevesindeki bakışları incelenecektir.

Köroğlu bir geçiş, bir değişim, bir dönüşüm yaşasa da bütün hallerde sosyal, kültürel ve ekonomik düzenin koruyucusu statüsünü kaybetmemiş, en son şekillenmelerinde de adalet ve düzen, hakkânî paylaşım ilkelerinin savunucusu konumunu muhafaza etmiştir. Bunu birinde sultan olarak, diğerinde babasının intikamını alan bir kaçak olarak, bir diğerinde de kervan yollarını kesip zorbaları cezalandırarak yapmıştır. Değişmeyen, onun hak ve adaletten yana olmasıdır. Bu uzun tarih yolculuğunda mitolojik düşünce, tarihî gerçekliğin ışığında takdim edilmekle sözlü tarihe dayalı yeni bir destan türü ve yeni bir kahraman tipi ortaya çıkmıştır. Köroğlu fenomenolojisinin sırrı da buradadır.

¹ Bkz. Bayat F., *Köroğlu, Şamandan Âşıkta, Alpten Erene*, Ankara, 2003

BİRİNCİ BÖLÜM

Araştırmada Kullanılan Versiyonlar, Varyantlar, Nüshalar, Kollar, Müstakil Şiirler ve Efsaneler Hakkında Kısa Bilgi

Köroğlu Destanı hakkında tam tasavvur elde etmenin tek yolu Türk dünyasının hemen hemen her köşesine yayılmış, diğer etnik kültürlerce de benimsenilmiş bir fenomeni oluşturan destan, destan parçaları, masal, efsane, müstakil şiir parçalarını bir araya getirmekten geçer. Biz de doğru olan bu yolu takip ettik. O bakımdan ilk önce araştırmada kullandığımız malzemeler hakkında kısa tanıtıcı bilgi sunmakta yarar vardır.

Bütün varyant ve versiyonları bir araya getirildiğinde Köroğlu Destanı'nın 16. yy.dan itibaren tam şekillendiğini ve o tarihlerden itibaren âşık, bakşı, akın, şair, jırau/jırav/jırcı repertuarında geniş yer tuttuğu ve günümüze kadar taşındığı belirlenmiş olur. Köroğlu Destanı'nın gayri-Türk ortamında icrası da tahminimizce 18. yy.dan başlamıştır. Nitekim Ermeni, Kürt, Abaza (Laz) ve Gürcü varyantlarının 18. yy. sonları ile 19. yy. başlarından değiştirilme ve tercüme yolu ile oluştuğu bilinir. Orta Asya'da Tacik, Arap, Kalmık ve Afgan varyantlarının da 18. yy.dan beri icra edildiğini söylemek mümkündür. Yapısal olay örgüsünün özelliklerine göre Köroğlu Destanı'nı Doğu ve Batı versiyonlarına ayırmak mümkündür. Bu genel bölge, aynı zamanda araştırmayı da kolaylaştırmak içindir. Bilim adamları (A. K. Borovkov, İ. S. Braginskiy, V. M. Jirmunskiy, H. T. Zarifov, V. İ. Çiçerov, M. H. Tehmasib vb.) bu versiyonlara Azerbaycan (Türk, Ermeni, Gürcü, Kürt) ve Orta Asya (Türkmen, Özbek, Kazak, Karakalpak, Arap, Sibirya Tatarları) adını da vermişlerdir.¹

¹ Bkz. Çiçerov V.İ., "Voprosı İzüçeniya Eposa Narodov SSSR", Voprosı İzüçeniya Eposa Narodov SSSR, Moskova, 1958, s.8-9; Braginskiy İ.S., "O Tadjikskom Epose "Gurguli" i yego Hudojestvennih Osobennostyah", Voprosı İzüçeniya Eposa Narodov SSSR, Moskova, 1958, s.134; Tahmasib M., "Problema Narodnosti Azerbaydjanskih Dastanov i Sovremennoe Sostoyanie İsledovaniya İh", Voprosı İzüçeniya Eposa Narodov SSSR, Moskova, 1958, s.182

Türk dünyasının geniş bir coğrafyasında seville seville anlatılan Köroğlu Destanı, Köroğlu masalı, Köroğlu efsaneleri, Köroğlu şiirleri en az yedi yabancı dilde icra edilen ve dünyada eşi-benzeri olmayan tek destan özelliğini korumaktadır. Burada parantez açarak söylemek gerekir ki, geçmiş sovyet folklorculuğu sovyet rejiminin dil ve halk politikasına sadık kalarak Türk lehçelerini birer dil olarak kabul ettiklerinden, Köroğlu'nun en az 15 dilde icra edildiğini yazmışlardır.² Bizim tespitlerimize göre, Köroğlu Destanı'nın 25 halkın sözlü geleneğinde var olduğunu söylemek mümkündür. 25 halkın özgün varyantı ve her varyantın da onlarca alt varyantı ile birlikte iki yüzün üzerinde olan Köroğlu Destanı, devasa bilgi içermesi, uzun tarihsel dilim sergilemesi, derin katmanlaşması ile bir fenomen oluşturur. Bütün bu varyantların hepsini bir araya getirmek neredeyse imkânsızdır. Ancak bu 25 varyanttan büyük bir kısmını inceleme şansımız oldu. Aşağıda tanıtım ve destanın muhteşemliğini göstermek amacıyla bu varyantlar hakkında olabildiğince kısa bilgi vermeğe çalışacağız.

1721, 1804'de ve 18.-19. yy.da tertip edilen müstakil Köroğlu şiirlerinden oluşan ve Ermeni, Gürcü, Arap alfabeleri ile yazıya alınan mecmuaları dikkate almazsak, Köroğlu Destanı hakkında ilk bilgi ve destan parçası 1830 tarihinde *Tiflis Haberleri* adlı gazetede yayımlanmıştır.³ Köroğlu Destanı'nın bir parçasının bu ilk yayımında kahraman şimdiki Ermenistan'ın başkenti olan Erivan'ının (Erivan/İrevan o zaman Azerbaycan şehri idi) serdarı (başı) olarak nitelendirilir. Rus yayımcılar Azerbaycan Türkleri arasında meşhur olan Köroğlu'nu iyi eşkiya olarak takdim etmişlerdir. Bu bakış açısı sonraki yayımlarda da vardır. 1840 tarihinde daha geniş bir parça İ. Şopen adlı bir meraklı tarafından St. Petersburg'da yayımlanmıştır.⁴ Ermeni etkisinde kalan bu meraklıya göre destan kahramanı son-

² Bkz. Jirmunskiy V.M., Zarifov H., *Uzbekskiy Narodnyy Epos*, M., 1947, s.183, 191, 235; Karriev B.A., *Epiçeskie Skazaniya o Ker-oglu u Tyurkoyazıçnıh Narodov*, Moskova, 1968, s.227-234; Koroglu H., *Turkmenskaya Literatura*, M., 1972, s.54-67; Koroglu H., *Uzbekskaya Literatura*, M, 1976, s.17-36

³ Bkz. "Drevnya Orguca, Zamok Razboynika Uruşana-Koroglu, yego İstoriya, Raskaz ob Erivanskom Sardare", *Tifliskie Vedomosti*, No.68, 1830

⁴ Şopen İ., "Koroglu. Tatarskaya Legenda", *Mayak Sovremennogo Prosvetşeniya i Obrazovonosti. Trudi Uçyonıh i Literaturovedov Ruskıh i İnostrannıh*, g.1-2, St. Petersburg, 1840, s.12-25

radan Koroğlu adını alan Aşot Bagration'dur.⁵ Buna benzer birçok yanlışlıkları olan İ. Şopen, destan hakkında Rus okuyucularına ilk bilgi verenlerden biridir.

Koroğlu ile ilgili masal, efsane ve destan parçalarının Azerbaycan Türkleri arasından derlenip yayımlanmasında *Kafkas* gazetesinin büyük rolünü de göstermek gerekir. Nitekim *Kafkas* gazetesinin 1846, 1847, 1853 yayımlarının sayılarında, çok sayıda Koroğlu olayı anlatılmıştır. Hatta bunlardan bazıları Gürcü aydınlarının Koroğlu'dan tercümelerini ve Koroğlu ile ilgili diğer yazıları içerir.⁶ Bunlardan bazıları araştırmada göz önünde bulunduruldu.

Bilindiği üzere Koroğlu Destanı'nın ilk geniş neşri A.Chodzko tarafından 1842 yılında İngilizce yayımlanmıştır. Bu neşirden önce destandan parçalar Rusça yayımlanmıştır ki, bu konuda yukarıda bilgi verildi. A. Chodzko (1804-1891) önce İran'daki Rusya Misyonerler Cemiyetinde mütercim olarak çalışmış, sonra 1832-1834'lerde Reşt ve Gilan'da Rusya'nın büyükelçisi olarak görev yapmıştır. O toplam on üç yıl İran ve Kafkas'ta kalmıştır. Eseri İngilizceye çevirmeye Chodzko'ya bir çok İngiliz Şarkiyatçısı ve parlamento üyesi yardım etmiştir ve tertipçi de Önsöz'de onlara teşekkür etmiştir. Bu eser kısa bir süre sonra 1843'te Almancaya O. Wolf adlı biri tarafından, Fransızca da G. Sand ve A. Brelieu tarafından çevrilmiştir.⁷ Ancak Almanca kitaba ulaşamadık. Ghodzko'nun varyantı bir müddet sonra 1856'da S. S. Penn tarafından Rusçaya çevrilerek yayımlanmıştır.⁸ Kısaca söylemek gerekirse A. Chodzko, Koroğlu Destanı'nı Avrupa'ya tanıttığı ve geniş okur kitesine ulaştırdığı için çok büyük hizmette bulunmuştur.

İran'da Polonyalı bir elçi olarak görev yapan Alexander Chodzko Azerbaycan Türklerinin içinde çok meşhur olan Koroğlu Destanı ile ilgilenmiş, metni Hazar Denizi kıyısında yaşayan (burası Astara, Lenkeran veya Erdebil olabilir) bir âşıktan veya âşıklardan yazıya aldırılmış ve muhtemelen daha iyi anlayabilmek için nesir kısmını Farsçaya çevirttirmiş, şiirleri de Azerbaycan Türkçesinde olduğu

⁵ Şopen İ., "Koroghli. Tatarskaya Legenda", s.22

⁶ Gürcü yazarları hakkında bkz. Aliyeva D., "Koroğlunun Gürcü Varyantı", *Elm ve Heyat*, Bakü, 1975

⁷ Sand G., *Kourroglu – Oeuvreü Illustrés*, Paris, 1853

⁸ Ker-oglu. *Vostochniy Pet-Naezdnik*. Polnoe Sobranie yego İmprovizatsi s Prisovokupleniem yego Biografi. Perevod s Angliyskogo S.S.Penn, Tiflis, 1856

gibi bırakmıştır. O bakımdan Chodzko destanı on üç meclis şeklinde düzenlemiştir. Hatta Köroğlu olaylarına tarihî gerçeklik gibi baktığından, destana yazdığı giriş yazısında bu konunun en iyi bilicisi olan Mahmud Han Dömbülü'ye eseri kontrol ettirmiş olduğunu da söyler. A. Chodzko'nun Londra'da yayımladığı *Köroğlu Destanı*'nın orijinali hakkında P. N. Boratav bilgi vererek, bu yazma nüshanın Paris'te Biblioteque National'da olduğunu haber vermiştir.⁹

A. Chodzko'nun 1842'de Londra'da yayımladığı *Köroğlu Destanı*'nin Paris'te korunan yazma nüshasının sonunda tarih, hicrî kamerî ile 1250 (1832) gösterilmiştir. Bu da destanın derlendikten on yıl sonra kitaplaştırıldığını gösterir. Şiir kısmı Azerbaycan Türkçesi, nesir kısmı ise Farsça olan metin, Âşık Sadık'tan Mirze Abdülvahab adlı birisi tarafından yazıya alınmış, büyük ihtimalle Farsçaya çevrilmiştir. İran Azerbaycan'ı âşığı olan Âşık Sadık hakkında maalesef hiçbir bilginimiz yoktur. Bu, ilimde bilinen ilk sistemli Köroğlu derlemesi ve yayınıdır. Çevirenin Mahmut Han Dömbülü Dircuy olduğunu tahmin etmek mümkündür. Bu varyant 13 meclisten ibarettir ve el yazması Paris'ten getirilerek Bakü'de 1997'de yayımlanmıştır. Chodzko'nun bu varyantına ilim âleminde Paris Nüshası (Paris'ten getirildiği için) denilir.¹⁰

Köroğlu Destanı'nın Gürcistan Bilimler Akademisi'nde korunan ve 19. yy. birinci yarısında yazıldığı tahmin edilen varyantı ise 384 varak (768 sayfa) olup 28 koldan (El yazmada bunlara tıpkı Paris Nüshasında olduğu gibi "meclis" denilir.) ibarettir. Meclis başlıkları Farsça verilmiştir. Dili daha çok yazılı üsluba yakındır. Örneğin "*Mürği-zerrinbal kimin haneyi-zinde gerar dutub.*" veya "*Pes iyidler ayağa durub ceng esbabın geyüb gergü-ahengi-fulad oldular.*" vs.¹¹ Bu Nüsha, destanın sözelden yazıya aktarılma sürecinde yaşanan değişikliklerin ne denli olduğunu göstermek açısından önemlidir. Bu Nüshada Azerbaycan'da şimdiye kadar yayımlanmamış bazı orijinal "kol"lar vardır. El yazma 2005'de Bakü'de Tebriz Nüshası adı altında yayımlanmıştır. Önceki kitabımızda metnin el yazma nüshasından yararlanmıştık. Bu nüsha daha eski dinî-mitolojik bilgileri koruması bakımından önemlidir.

1913'te Bakü'de, Orucov Kardeşleri Yayın Evi'nde *Aşığı Bir Heka-*

⁹ Bkz. Boratav P.N., *Halk Hikayeleri ve Halk Hikayeciliği*, Ankara, 1988, s.21, 230, 255

¹⁰ *Köroğlu* (Paris Nüshası), Bakü, 1997

¹¹ *Köroğlu* (Tebriz Nüshası), Bakü, 2005, s.464, 475

yettir adı ile Rza Zaki tarafından yayımlanan Köroğlu Destanı (tekrar yayını, *Köroğlu*, Bakü, 2000) bazı yerleri istisna olmakla beraber, Ü. Kaftancıoğlu'nun ve Ö. Yağcı'nın çok sonraları yayımlamış oldukları *Köroğlu* kitaplarının aynıdır. Rza Zaki Nüshasında destanın kimden derlendiği yazılmamış ve destan kollara ayrılmamıştır. Azerbaycan varyantlarındaki koşmaların birçoğu diğer Anadolu varyantlarında da (Mesela Ş. Elçin'in kitabında) tekrarlanır. Konumuz dışında kalan bu aktarma, iktibas veya aynı yöre özelliği (Anadolu'nun ve Azerbaycan'ın Kasr-ı Şirin anlaşmasına (1639) kadar zaman zaman gâh Selçuklu, gâh İlhanlı, gâh Osmanlı, gâh Akkoyunlu, gâh Safevî yönetiminde kalması ile ilgilidir.) meselesini bizden sonra gelecek araştırmacılara bırakıyoruz.

1925-1926 yıllarında Tovuz bölgesinde derleme yapan Veli Hulufu, burada Köroğlu Destanı'nın iki kolunu Âşık Hüseyin Bozalganlı'dan yazıya almış ve 1927'de yayımlamıştır.¹² Buraya "Tokat Seferi" ile "Bağdat Seferi" kolları dahildir. Derleyici kitabın Ön Sözünde Âşık Hüseyin Bozalganlı hakkında bilgi vermiş, onu devrinin büyük sanatçısı olarak tanıtmıştır. Veli Hulufu Nüshası bir âşıktan yazıya alındığı ve kısmen de dil, üslup ve tahkiye özelliklerini koruduğuna göre büyük önem taşır. Destan üzerinde derleme işini devam ettiren bu bilim adamı 1929'da Köroğlu'nun dört kolunu – "Tokat Seferi", "Bağdat Seferi", "Derbent Seferi" ve "Deli Köroğlu ve Bolu Beyi" yayımlar.¹³ Derlemeci son iki kolu Tovuz'lu Âşık Esed'den yazıya almıştır. Ayrıca Veli Hulufu 1929 yayımına Ahıska Türklerinden derlediği Köroğlu efsanelerini ve müstakil Köroğlu koşmalarını da ilave etmiştir. Tekrar yayım 1999'da gerçekleştirilmiştir.¹⁴

Köroğlu Destanı'nı Azerbaycan'da daha sistemli derlemeğe çalışan araştırmacılardan biri de Hümmet Elizade'dir. O, 20. yy. ortalarına doğru 1937'de Köroğlu Destanı'nın 14 kolunu çeşitli âşıklardan derleyip yazıya geçirmiştir. Önce bu kolları *Edebiyat Gazetesi*'nde yayımlamış, sonra da 1941'de kitap halinde bastırmıştır.¹⁵ Hümmet Elizade Nüshası destanın sonraki neşirlerinde, özellikle de Tehmasib Nüshasında geniş şekilde kullanılmıştır.

¹² *Koroğlu* (Veli Hulufu Nüshası), Bakü, 1927

¹³ *Koroğlu* (Veli Hulufu Nüshası), Bakü, 1929

¹⁴ *Koroğlu* (Veli Hulufu Nüshası), Bakü, 1999

¹⁵ *Koroğlu* (Hümmet Elizade Nüshası), Bakü, 1941

Veli Hulufu ve H. Elizade neşirlerinden sonra büyük önem taşıyan nüshalardan biri de Abbas Recebli yayımıdır. Üç koldan ibaret olan bu neşir Şemkirli Âşık Hüseyin'den Abbas Recebli tarafından 1937 yılında yazıya alınıp, aynı yılda da Gence'de (eski adı Kirovabad) yerel gazetede yayımlanmıştır.¹⁶ Şunu söylemek gerekir ki, gerek Kuzey gerekse de Güney Azerbaycan'da Köroğlu kollarını tam şekilde bilen âşık yoktur. En çok altı, en az ise iki kol bilen âşıkların olduğu bilinir. O bakımdan tek bir âşıktan yazıya alınıp yayımlanan nüshalar ayrıca özellik taşır. Abbas Recebli Nüshası bazı ilave bilgileri içermesi açısından da önem arzeder.

M. Tehmasib, Köroğlu Destanı'nın ayrı ayrı yıllarda, ayrı ayrı âşıklardan derlenmiş ve Nizamî adına Edebiyat Enstitüsünün arşivinde korunan yazma nüshalarını birleştirerek, kendi Köroğlu'sunu yaratmıştır. 17, sonradan 18 kola çıkarılan Tehmasib neşrinde 25 âşıktan derlenmiş kollar bir araya getirilmiş ve bu destanın ilk neşri 1949'da yayımlanmıştır. Her kolun da tertibinde en az 2, en çok da 5 âşıktan yazıya alınmış varyant harmanlanarak ortaya yeni Köroğlu Destanı konulmuştur. Mesela destanın ilk ve küçük kolu "Alı Kişi", Âşık Esed, Âşık Hüseyin Bozalganlı, Âşık Alı ve 1856'da yayımlanan Penn varyantları bir araya getirilmekle oluşturulmuştur. "Demirçioğlunun Çenlibele Gelmeyi" kolu 5 âşıktan yazıya alınmış varyanttan tertip edilmiştir. Ona göre de destanın 1949'da yayımlanan ve sonradan tekrar birkaç basımı daha yapılan (1956, 1959, 1969, 1972 vs.) bu varyantına Tehmasib Nüshası demeyi uygun bulduk.

Alman etnografi A. Haschskauzen 19.yy.da Kafkaslara yaptığı seyahat esnasında Pyort Hey adlı birinin aracılığıyla iki Köroğlu kolu yazıya almıştır. O bu kolların nesir kısmını Almanca, şiirlerini ise Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi yayımlar. Burada destanın Azerbaycan varyantlarının hiçbirinde rastlamadığımız Köroğlu'nun Rüstem'le 3 gün 3 gece süren savaşı ve her iki kahramanın ölümü yer almıştır.¹⁷

Azerbaycan'da mevcut varyant ve nüshaların dışında Köroğlu ile ilgili çok sayıda efsaneler de vardır. Bazı bilgilere göre Köroğlu ile bağlı efsaneler 5. yy.a ait kaynaklarda mevcuttur. Bu mütevazı eserde Köroğlu fenomenolojisini öğrenmek için efsane metinlerine de başvuruldu. Köroğlu ile ilgili efsaneler: "Koroğlu'nun Daş Gala-

¹⁶ *Koroğlu* (Abbas Recebli Nüshası), Bakü, 1999

¹⁷ Gakstgauzen A., *Zagafkaskiy Kray*, St.Petersburg, 1857, s.149-153

sı”, “Koroğlu’nun Ov Daşı”, “Gıratın Reddi”, “Koroğlu Körpüsü”, “Koroğlu’nun Buz Galası”, “Örük Daş”, “Koroğlu”, “Koroğlu Daşı”, “Koroğlu Galası”, “Koroğlu Gayası”, “Eyvaz Gayası”, “Gıratın Nal Daşı”, “Koroğlu Meydanı”, “Koroğlu’nun Gırh Deyirmanları”, “Koroğlunun Yaralı Daşı”, “Koroğlunun Gılıncı Daşı”, “Çenlibel” vs. Çenlibel efsanesinde denilir ki, çok yaşlanmış Demirçioğlu taşları yerinden oynatır, sonra da kulaklarını yere verip dinlermiş. Çoban bunun sırrını öğrenmek ister. Meğerse Demirçioğlu daşlardan gelen Koroğlu savaşlarının sesini duyarılmış.

“- İgidin hüneri, goçaglığı tekce gözlerde, könuillerde yaşamır, daşlarda, gayalarda da saklanır. Men günde bir defe gelib o sesleri oyadıram, o günleri danışdırıram, gulag asıram, ömrümü bunlar uzadır.”¹⁸

Koroğlu müstakil şiirleri de araştırmada yararlanılan kaynaklardan olmuştur. Bize kadar ulaşan iki şiir mecmuası vardır. Bunlardan bir Elias Muşekyan’ın, diğeri de Endelib Garacadaği’nindir. Elias Muşekyan, İran’dan Rusya’ya giden bir ticaret kervanının aranması sırasında saklanmış, ajanlıkla suçlu bulunarak eşyaları elinden alınmıştır. İşte Koroğlu koşmalarını da içeren *Şiirler Mecmuası* bu yolla Rusların eline geçmiştir. 1721’de 13 Koroğlu şiirini toplayıp Ermeni alfabesi ile yazıya alan Elias Muşekyan’ın *Şiirler Mecmuası*’nda, eski şiirlerle beraber Azerbaycan varyantlarında bulunan şiirler de vardır.¹⁹ St. Petersburg Devlet Kütüphanesi’nde korunan Muşekyan mecmuasını Azerbaycan bilim adamları elde ederek Koroğlu ile ilgili koşmaları *Koroğlu Destanı* kitabının sonunda yayımlamışlardır. İkinci *Şiirler Mecmuası* 1804’de tertip edilen ve bugüne kadar yayımlanmayan Endelib Garacadaği’ye aittir. Endelib Garacadaği’nin *Şiirler Mecmuası*’nda 20’ye yakın Koroğlu şiiri vardır. Bundan başka 18.-19. yy. Gürcü alfabesi ile yazıya alınmış Koroğlu şiirleri de vardır ki, bunlardan yararlanamadık. Türkiye’de Cahit Öztelli’nin, Ömer Yağcı’nın yayımladıkları Koroğlu şiirleri de ayrıca incelenmeye alındı.

Bununla beraber araştırmada Stalin’in hâkimiyeti döneminde Gürcistan’dan Orta Asya’ya sürgün edilmiş ve Sovyetlerin çökme-

¹⁸ Azerbaycan Halg Efsaneleri, Derleyen S.Paşayev, Bakü, 1985, s.212-214

¹⁹ Abromyan A., Gabrielyan D., “Neizdannie Pesni Kör-oglı”, *İzvestiya AN Arm.SSR. Obşçestvennie Nauki*, No.9, Erevan, 1954, s.71-93

sinden sonra bir kısmı Azerbaycan'da yerleşen Ahıska Türklerinden derlenmiş bazı kollardan da yararlanılmıştır.

Destanın Azerbaycan ve Gürcistan sahasından derlenen yeni kolları Erzurum'da yayımlanmıştır. Araştırmada bu kollardan da yararlanılmıştır.²⁰ Bundan başka Gürcüce konuşan Acarlardan ve Lazca konuşan Abazalardan yazıya alınan Köroğlu hikâyeleri daha çok efsane ve masal özellikleri taşır. Gürcüce icra edilen Acar ve Lazca icra edilen Abaza varyantlarında orijinal yerler de vardır. Mesela Âşık Cünun hakkındaki bilgiler Azerbaycan varyantından farklı şekildedir.

Gürcü varyantı 12 koldan veya destandan ibarettir ki, bunların da bir kısmı masal özelliği taşır. Genelde nesirle olan Gürcü varyantında şiiirler Azerbaycan Türkçesinde dir. Anlatıcı "*Köroğlu Türkçe dedi*", deyip şiire başlar. "Demirçioğlu" kolunda Keçelin Kıratı kaçırması, değirmen olayı Azerberbaycan varyantının aynıdır. Genelde Gürcü varyantı Azerbaycan varyantının tercümesi mahiyetindedir. Bunu tertipçinin verdiği bilgiye göre de tespit etmek mümkündür. Nitekim bu, destanın büyük bir kısmının Gürcüstan'ın Azerbaycan Türklerinin yoğun yaşadıkları veya Gürcüleşmiş bölgelerinden yazıya alınması ile de tasdik edilir. Bundan başka destanın bazı kolları Müslümanlaşmış Gürcüler ve Türklerle komşu olan Gürcü bölgesinden derlenmiştir. Ayrıca Gürcü varyantında delilerin çoğu Azerbaycan varyantında var olan delilerdir.²¹ Gürcü varyantının yayımcısı olan L. G. Çlaidze, Türk soylu âşıkların Köroğlu Destanı'nı önce Türkler, sonra da Gürcüler arasında okuduklarını yazar.²² Köroğlu Destanı'nın meşhurlaşmasında ve Gürcü varyantının sonraki gelişmesinde Azerbaycan varyantlarının tercümesinden parçalar yayımlayan 19. yy. Tiflis matbuatının da özel bir rol oynadığı tahmin edilir. Ayrıca 19.yy.dan itibaren Gürcü yazılı edebiyatında da (tiyatro eseri, şiir vs.) Köroğlu konusu işlenmeğe başlar.

Köroğlu Destanı'nın Azerbaycan, Türkiye Türkleri varyantında kollar mevcut olduğu halde Özbek varyantında ayrı ayrı destanlar vardır. Özbek Köroğlu'su 40'dan çok müstakil destandan oluşur. Varyantları ile birlikte bunların sayısı yüzün üzerindedir. Daha açık söylemek gerekirse, M. Muradov'un kitabının sonunda verdi-

²⁰ Çoktur Köroğlunun Yaşı, Hazırlayan H.İdrisi, Erzurum, 1994

²¹ Bkz. Çlaidze L.G., *Gruzinskaya Versiya Eposa "Ker-oglu"*, Tbilisi, 1978, s.5-18

²² Çlaidze L.G., *Gruzinskaya Versiya Eposa "Ker-oglu"*, s.8

ği listeden de görüldüğü gibi, ayrı ayrı yıllarda derlenmiş Özbek Köroğlu'sunun 146 varyantı mevcuttur.²³ Ancak T. Mirzeev'in ve M. Muradov'un yazdıklarına göre, Özbeklerin içinde Köroğlu dairesine giren 60'dan fazla destan (kol) mevcuttur.²⁴ Hatta Güney Tacikistan'da yaşayan Özbeklerin arasında Köroğlu Destanı'nın en az 64 kolu (Özbeklere göre destan) mevcuttur.²⁵ Özbekistan destancı mekteplerinin ki bunlar Harezm, Şerabad, Kurgan, Bulungur vs.den ibarettir, icra ettikleri Köroğlu Destanı hem konu hem de hacim bakımından farklılık gösterir. Özellikle Harezm destancılık mektebi diğerlerinden ayrı bir icra geleneğine sahiptir ve konusu bakımından daha çok Türkmen destancılık geleneği ile sesleşse de icra şekli ve musiki icrası bakımından Azerbaycan sahasına yakındır.

En zengin varyantlardan biri olan Özbek Köroğlu dairesine giren destanlardan bir kısmı yayımlanmıştır.²⁶ Bunlardan bazıları yalnız Özbek sözlü geleneği için karakteristiktir. Mesela “Malika-Ayar”, “Dalli”, “Maşrikka”, “İntizar”, “Gunduz bilan Yulduz”, “Haldarhan” vs. Bu destanları Özbek sözlü geleneğine göre “şair” diye adlandırılan destancılar anlatmışlardır. Köroğlu Destan kolları (Özbek Türkçesinde dësan) esasen Fazil Yuldaş-oglı (1872-1955), Ergaş Cumanbulbul-oglı (1868-1937), Pulkan Şair Camrat-oglı (1874-1941), İslam Şair Nazar-oglı (1874-1953) vb. tarafından söylenmiştir. Mesela Köroğlu'nun evlenmesi iki destanda anlatılır. Buradan da onun önce Yunus Peri, sonra da Miskal Peri ve Gülnar Peri ile evlendiği belli olur. Ancak bu destanları birleştiren tek husus Köroğlu'dur. Fakat o bazı destanlarda pasif, bazılarında ise aktif kahramandır. Mitolojik motifler, masal unsurları Özbek anlatıları için karakteristiktir. Ayrıca, Özbek destan anlatıcıları olan şairlerden Goroglibek'den bir veya birkaç destan anlatmayan birisini bulmak

²³ Muradov M., *Epos “Gor-oglı” Sokrovişnitsa Duşi i Çayaniy Naroda*, Taşkent, 1990, s.127-140

²⁴ Mirzeev T., *Halk Bahşilarning Epik Repertuvari*, Taşkent, 1979, s.19; Muradov M., *Epos “Gor-oglı” Sokrovişnitsa Duşi i Çayaniy Naroda*, Taşkent, 1990, s.25

²⁵ Reich, s.349

²⁶ Bkz. *Ravşan*, Anlatuvçı E.Cumanbulbul-oglı, Taşkent, 1941; *Gunduz bilan Yulduz*, Anlatuvçı E.Cumanbulbul-oglı, Taşkent, 1941; *Belagerdan*, Anlatuvçı F. Yuldaş-oglı, Taşkent, 1941; *Goroglining Tugulişi*, Anlatuvçı Pulkan Camrat-oglı, Taşkent, 1941; *Zulfizar bilan Avazhan*, Anlatuvçı F. Yuldaş-oglı, Taşkent, 1942; *Hoşkeldi*, Anlatuvçı E.Cumanbulbul-oglı, Taşkent, 1942; *Nigar ve Zaman*, Anlatuvçı İslam Şair Nazar-oglı, Taşkent, 1954; *Özbek halk Dastanlari*, T. 1-2, Taşkent, 1957 vs.

mümkün değildir. Özbek Köroğlu (Gorogli) Destan dairesi Köroğlu, iki oğlu: Avaz ve Hasan, iki torunu Ravşan ve Nurali ve bir de torununun oğlu Cahangir hakkında mevcut destanlardan ibarettir.

Kazak varyantı 7 kol veya Kazak Türkçesinde destan, kol anlamına gelen “salağ” ayrı ayrı jiraulardan yazıya alınmış anlatıların bir araya getirilmesi ve birleştirilmesi ile ortaya çıkmıştır. Kazak Köroğlu (Körüğü) Destanı, Ravşanbek Destanı (veya kolu) ile başlar. Bu kolu anlatan Kızılordalı jirau Rahmet Mezholaev’dir (1881-1979). Destanın en dolgun varyantları da Rahmet Mezholaev’den yazıya alınmıştır. Kazakistan Bilimler Akademisinin arşivinde çok sayıda Köroğlu kolları veya yayımlanan kolların varyantları vardır ki, onlardan ne yazık ki yararlanma imkânımız olmadı.

Tacik destancılık geleneğinde de Köroğlu (Gurugli) çok yaygındır. Destanın Moskova yayınında (Tacikçe ve Rusça) 20 kol (destan) verilmiştir. Aslında 100 bin mısradan çok olan Tacik varyantının bugüne kadar bir kısmı yayımlanmıştır. 20 destan 6 söyleyiciden (Tacikler destan anlatıcısına *hafiz*, Köroğlu anlatıcılarına ise *Guruglihan* derler) yazıya alınmıştır. Bu gelenek Azerbaycan’da Tehmasib’le başlamıştır. Bazı bilgilere göre Tacikler arasında Köroğlu Destanı’nın 360 bin mısralık olduğu da söylenir.

Orta Asya varyantları içinde Türkmen varyantı birleştirici ve temel unsurlarının fazlalığı ile dikkat çeker. Hacimce büyük olan Köroğlu Destanı zamanla unutulmuş ve Türkmen bakışları da sadece bir kaç kolu icra etmekle bu muhteşem destanı yaşatmışlardır. B. Karriev’in de verdiği bilgiye göre, hiçbir Türkmen bakışı Köroğlu destanının bütün kollarını (Türkmence şaha) bilmiyor. En çok bilen de 3-4 şaha bilir. Azerbaycan âşıkları da en çok 6-7 kol bilmektedirler. Türkmenlerin Pelvan-bahşi (1890-1939) adlı destancısından 1937’de 12 kol yazıya alınmıştır. Onun babası Ata-bahşi’nin (öl.1929) ise Köroğlu destanının 44 kolunu icra ettiği bildirilir. B. Karriev’in önsözü ile yayımlanan varyant Pelvan-bahşi’den yazıya alınan 12 şahadır. Esasen gidjakta/gicakta bazan da dutarda çalıp okunmuş. Bu varyant 1983’de Karriev’in geniş Önsözü ile Moskova’da yayımlanmıştır.²⁷ Birkaç varyantı olan Türkmen Köroğlu Destanı’nın yayımlanmış bütün varyantları bir araya getirilerek Türkiye Türkçesine aktarılmakla 8 cilt halinde Ankara’da yayımlanmıştır.²⁸

²⁷ Ger-oglu. *Turkmenskiy Geroiceskiy Epos*, Moskova, 1983

²⁸ Göroglu. *Türkmen Halk Destanı*, Hazırlayan A.Nurmemmed, c. 1-8, Ankara, 1996

Aslında otuz koldan veya destandan oluşan bu varyantı O. Aşirov 1970'lerde yayına hazırlamıştır. Bu kolları Annagulu Nurmehmet 1996 yılında Türkiye'de yayımlamıştır. Bu destan Türkmen Köroğlu'nunun hacimce bugüne kadar yayımlanmış en büyük varyantıdır. Araştırmada Türkmen Köroğlu Destanı'nın hem adı geçen Ankara, hem Moskova'da, hem de 1941'de yayımlanan varyantlarından yararlanılmıştır.

Anadolu varyantına çok benzeyen Balkan Türkleri varyantı araştırmacı bilim adamı Rza Mollov tarafından yayımlanmıştır. Bu varyant 14 koldan ibarettir.²⁹ Balkan Türkleri varyantında Azerbaycan varyant ve nüshaları için karakteristik olan *köpüklü suyu içmekle vergi almak vardır*.

Ayrıca müstakil şekilde yayımlanmayan Köroğlu Destanı'nın Gagauz varyantı da vardır. Bu varyant veya kollar hakkında Gagauz araştırmacı L. S. Çimpoş bilgi vermiştir.³⁰ Bu bilgilere göre Gagauz varyantı Bulgaristan, Ukrayna, Kafkas, Kazakistan ve Moldova'da yaşayan Gagauzlardan yazıya alınmıştır ve tam degildir. Aynı ayrı kolların tasvirinden de görüldüğü gibi destanın Gagauz varyantı Balkan Türkleri, Anadolu ve Azerbaycan varyantlarına benzerlik gösterir. Ancak bazı motiflerin Gagauz folkloruna özgü olduğu da söylenmelidir.

Orta Asya varyantları genelde olayların geniş tasviri ve daire oluşturması ile karakterize edilir. Ancak Harezmi destancı mektebi ile alakalı olan Karakalpak Köroğlu Destanı sadece bir kaç küçük koldan ibarettir. En azından K. Maksetov'un yayımladığı bu varyant, hacminin küçüklüğü ile diğer Orta Asya varyantlarından ayrılır.³¹ Köroğlu Destanı'nın Karakalpak varyantının en güzel ifaçılarından biri olan Narabulla-Jirav meşhur Buharalı söyleyici Hal-murad Kazakbay'dan iki yıl eğitim aldıktan sonra müstakil jırvalık yapmak hayır-duası almıştır. Bazı jırvalar Köroğlu'nu Özbekçe ve Karakalpakça icra etmişlerdir.³²

Karakalpak varyantı gibi Arap varyantı da küçük hacimlidir. Buhara Araçlarından G. Tsereteli tarafından 1935-1940 yıllarında derlenen Köroğlu Destanı, sadece beş koldan ibaret olup yalnız ne-

²⁹ *Köroğlu*. Hazırlayan Rza Mollov, Sofya, 1957

³⁰ Çimpoş L.S., *Dastanny Epos Gagauzov*, Kişinyov, 1997, s.48-71

³¹ *Görüşü*. Hazırlayan K.M., Maksetov, K.Mambetnazarov, O.Erpolatov, Nukus, 1963

³² Muradov M., *Epos "Gor-Oglu"*, s.24

sirle anlatılmıştır. Ayrıca olaylar da olabildiğince kısa tutulmuştur.³³ Gürcü, Kürt, Ermeni varyantlarının şiir kısımlarının Türkçe anlatıldığı gerçeğinden yola çıkılarak Arap varyantında da şiirlerin Özbekçe söylendiğini tahmin etmek mümkündür. Arap varyantı daha çok Özbek Köroğlu Destanı'nın etkisi altında kalmış, mazmunu Özbek varyantının Arap dilinde kısa özetinden başka bir şey değildir. Ancak bazı orijinal tarafları da vardır. Mesela hiçbir varyantta rastlanmayan Hz. Hızır'ın (Arap varyantında Hıdır) Kırata kaçırarak yetiştirmesi vs.

Köroğlu Destanı'nın Sibiry'a'da Tobol Tatarları arasında yayılmış varyantı ilk defa W. Radloff tarafından yayımlanmıştır.³⁴ Aslında masalsi bir özellik gösteren Tobol Tatarları varyantı Köroğlu (Kur-ulı) her nedense Anadolu ve Azerbaycan varyantlarına çok yakın bir özellik taşır. Tobol Tatarları varyantı coğrafi açıdan daha yakın olduğu Orta Asya varyantlarına benzemez. Hatta destanda İstanbul, Bolu Bey gibi yer ve şahıs adları hâkimdir. Ayrıca tıpkı Köroğlu Destanı'nın Batı versiyonu gibi Tobol Tatarları varyantında da kahramanın doğumu motifi yoktur.

Ebeydullah Hacı anlatmasında mevcut olan Köroğlu Destanı'nın Uygur varyantı 1915 yılında düzenlenmiştir. Bu varyant *Emir Göroğli* adı altında E. Tatlık tarafından neşredilmiştir.³⁵ Destanı derleyenin Ömer Eli adlı halk edebiyatı meraklısı olduğunu bu yayından öğrenmiş oluruz. Doğu versiyonunda olduğu gibi Uygur varyantı da kahramanın doğumu motifi ile başlar. Ancak başka varyantlarda rastlanmayan mitolojik motiflerin çokluğu, kahramanın babasının Hz. Ali olması, metinde Hz. Hızır, 12 imam, Şah-i Merdan, kırk çiltan kültü Uygur varyantına ayrıcalık kazandırmıştır. Uygur varyantı birçok tarafları ile Özbek Köroğlu Destanı'na benzerlik gösterir.

Köroğlu Destanı'nın Ermeni varyantı hakkında B. Karriev ve F. Ferhadov geniş bilgi vermişlerdir. Burada yalnız B. Karriev'de olmayan bilgiler sunulmuştur. Aslında Gürcü, Abaza ve Ermeni varyantları birer tercümedir. Ermeni neşrine Rusça Önsöz yazan Samuel-

³³ Karriev B.A., *Epişeskie Skazaniya o Ker-oglu u Tyurkoyazıçnih Narodov*, Moskova, 1968, s.222-223

³⁴ Radloff W.W., *Obraztsı Narodnoy Literaturı Tyurkskih Plemyon, Jıvuşih v Yujnoy Sibiri i Cungarskoy Stepi*, T.4, St. Petersburg, 1872, s.258-261

³⁵ *Emir Göroğli* (Hazırlayan Erşidin Tatlık), Urumçı, 1986

yan da “Ermeni varyantı çoğu Azerbaycan âşıklarından tercümedir. Geriye kalanlar da gusanlar tarafından Ermeniceleştirilmiştir.” der.³⁶ Yabancı varyantlar arasında en çok yayılanı Ermeni varyantıdır. Nitekim F. Ferhadov da Ermeniler arasında Koroğlu Destanı’nın 36 varyantından yararlanmışır.³⁷ Bütün Ermeni varyantları Anadolu, özellikle de Azerbaycan varyantının hemen hemen aynıdır. 16.-17.yy.dan itibaren âşık sanatının, özellikle de Azerbaycan âşık sanatının güçlü etkisinde kalan Ermeni halk edebiyatı, başlangıçta Türkçe şiirler yazan çok sayıda âşıklar yetiştirmiştir. Çok sonralar Ermeni âşıklar iki dilde – Türkçe ve Ermenice şiirler söylemeğe başladılar. Bu âşıklar önce destanı Türkçe icra etmiş, sonraları destanın nesir kısmını Ermeniceye çevirmiş, şiirleri ise Türkçe söylemişlerdir. Daha sonra bazı Ermeni âşıkları şiirleri de Ermeniceleştirmeye çalışmışlardır. Ancak hem nesir hem de şiir kısmını Ermenice olduğu varyantlarda da çok sayıda Türkçe ve Türkçe için karakteristik olan kelime, deyim ve atasözü korunmuştur. Mesela, “igir”, “merd”, “goç”, “deli”, “şir”, “güzel”, “durna boylu”, “ceyran”, “Celali”, “gorhag”, “keçel”, “lotu”, “gunarbaz”, “her atasının gözü çharılan Koroğlu olmaz”, “Koroğlu deyib ki igitlik yüzdür, dohsan dokkuzu gaçib gurtarmak”, “Koroğlu üçe geder deyib”, “Koroğlu deyib ki merd basdığını kesmez” vs.³⁸

Koroğlu Destanı’nın hem Gürcü hem Kürt hem Abaza hem de Ermeni varyantlarının ortaya çıkması tercüme ile başlamıştır. Bu tercüme ve tebdiller 1870’lerden başlayarak 1912’lere kadar devam etmiştir. Tercümeleri yapanlar esasen Âşık Zülali ve Âşık Cemali’dir. Âşık Cemali’ye göre Ermeniler çocukluktan itibaren Azeri âşıklarından destanları dinledikleri için onların etkisi altında kalmışlardır. Destanları Türkçe dinleyenler onu Ermenice ifa etmeyi arzulurlar.³⁹

Koroğlu Destanı’nın Ermenice ilk tercümeleri 1897’de Tiflis’te yayımlanmağa başlar. Bu tercüme Ermeni Âşık’ı Cemali tarafından yapılmıştır. Tercüme edilen 6 koldan yalnız 3 kol yayımlanmıştır.⁴⁰

³⁶ Samuelyan H., “Predislovie”, *Ker-oglu. Narodnyy Epos*, Erevan, 1941, s.32

³⁷ Farhadov F.K., *Zakavkazskaya Versiya Eposa “Keroglu”*, Bakü, 1968 (Yayımlanmamış üst aşama doktora tezi)

³⁸ Farhadov F.K., *Zakavkazskaya Versiya Eposa “Keroglu” Avtoferat*, doktorskoy diss., Bakü, 1968, s.42, 50-51

³⁹ *Koroğlu Masalı, Gizirolu ve Bolubekle İlgili Tarih*, Türkçeden Ermeniceye Tercüme Âşık Cemali, Tiflis, 1897 (Ermenice), s.2

⁴⁰ *Koroğlu Masalı*, Tercüme Âşık Cemali.

DİZİN

A

- A. Chodzko 17, 18, 70, 102, 125, 172
A. Cndi 28
A.H. Avcı 46
A. Haschskauzen 20
A. İ. Manov 73
A. K. Borovkov 15
A. N. Samoyloviç 174, 182
A. Özkırmımlı 46
Abaza 9, 15, 22, 26-27, 34, 108
Abaza Hasan Paşa 108
Abbas Recebli 20, 96, 126, 192, 196
Abbas Recebli Nüshası 20, 96, 118, 126, 192, 196
Abdal 51
Abhaz 98
Acar 9, 22, 34, 203
Acem 165, 167
Adana 76
Adil Han 59, 78, 133
Afgan 9, 15, 34, 58
Agalık Han 110
Ağcaguzu 66, 127, 134, 167, 171, 193-194
Ağa Yunus 70, 130, 181, 187, 204-205
Ahıska Türkleri 179
Ahi 179
Ahmet Han 135
Akanay 60-61, 133-134, 192
Akbilek Ayım 133
akın 9, 13, 15, 56-58, 60, 76, 94, 140, 170, 178, 180, 209
Akyazılı 144
Aldede 67, 134, 147
Alevî-Bektaşî 45, 51, 75, 144, 183
Alı Kişi 20, 85
Ali Ruşen 147-148
Ali Ufki 49
Altay 63-64, 77, 138, 142, 150, 181
Altay-Sayan 181
Amerika 34
Amirani Destanı 98
Amu Derya 154
Anadolu 9, 19, 25-27, 29, 33-34, 38, 42-46, 48-52, 56, 65, 69, 72-73, 85, 101, 105, 109, 111, 115-116, 119-120, 122, 124, 129-130, 135, 138, 140, 143-145, 147, 150, 156, 161, 165, 174, 178, 180, 182, 186-187, 189, 193, 201-202, 204, 206
Angelo Duca 103
Ankara 24-25, 107, 174
An-lu-şan 37, 39, 53
Annagulu Nurmehmet 25
Antep Rivayeti 29, 85, 109-110, 130, 157, 159, 165
Arap 9, 15-16, 25-26, 34, 37, 39, 55, 58, 62, 76, 86, 94, 97, 123-124, 133, 152-156, 158-159, 164-165, 167, 174, 191
Arap Reyhan 94, 97, 152-154, 156, 191
Aras 186-187
Arslan Bey 108
âşık 8-10, 13, 15, 18-20, 22, 27, 29, 40-42, 45, 49-50, 52-54, 57-58, 66, 69, 71, 76, 81, 83, 85, 99, 106, 110, 118-119, 126, 128-129, 134-136, 139-140, 145, 157, 164, 169-171, 176, 180-182, 186-187, 189, 191, 193-194, 198, 200-204, 206-207, 209
Âşık Alı 20, 157
Âşık Aydın 49-51
Âşık Cemali 27
Âşık Cihangir 66, 134
Âşık Cünun 22, 203-204
Âşık Esed 19-20, 118
Âşık Garib Destanı 99
Âşık Garip 186
Âşık Hüseyin 19-20, 186
Âşık Hüseyin Bozalganlı 19-20, 186
Âşık Kurbanı 200

Âşık Ömer 52
 Âşık Sadık 18
 Âşık Zülali 27
 Aşkabat 76, 181
 at 12, 32-33, 61-62, 77-81, 83-84, 86-100, 104, 113-114, 136-137, 142-143, 159, 173-174, 205
 Ata-bahşi 24
 atçılık 7, 77-83, 85, 87-89, 93-94, 210
 Avazhan Destanı 178
 Avesta 147-149, 182
 Avrupa 17, 34, 80, 103, 114, 150
 Aygır Gölü 182
 Ay kültü 12, 132-134
 Aypara 66-67, 72, 134
 Ay Tanrı 150
 Ayvaz 41, 69, 72, 74, 119, 130, 153, 159, 161, 178, 181, 207
 Azerbaycan 9, 13, 15-28, 33-35, 37-40, 43-47, 49-56, 63, 65-66, 68-72, 75, 79, 81, 83, 85-87, 89, 91, 93, 96-97, 101, 111, 116-122, 124-127, 129-130, 132, 134-135, 138, 140, 144-145, 147, 149-152, 154, 156, 160-161, 165, 167, 169-170, 173, 176, 178, 180-183, 185-186, 192-193, 195, 197, 200-206

B

B. Karnev 24, 26, 71
 Babai 144
 Babailer isyanı 37
 Bağdat 19, 39, 72, 108, 124, 199
 Bağdat Seferi 19
 bade 50, 127, 180, 186-187, 191, 193-200, 204-208
 Bağdat 19
 Bağdat Seferi 19
 bakışı 9-10, 13, 15, 47, 49-50, 56-59, 61, 71, 76, 94, 123, 130, 140, 166, 169-170, 178, 180-181, 198, 209
 Bakü 18-19, 66, 84
 Balkanlar 9, 13, 80, 150

Balkan Türkleri 25, 34, 38, 75, 109, 117, 138, 180, 186, 202
 Baraklı 29, 144
 Bartold 48
 Basat 63, 81, 97
 Başkurt 34, 55, 202
 batan Ay 12, 33, 76, 131-142, 146, 151, 180, 209-210
 Batı versiyonu 26, 63, 138, 183, 202
 Behçet Mahir 28, 47, 70, 72, 119, 147, 189, 206
 Behram 149
 Beyrek 99
 Bezirgan 73, 74, 86, 128, 161, 162
 Bıyıklı Yusuf 188-189
 Bibi-Ay 59, 133
 Bibi-Hilal 59, 133
 Bibi Hilal 59, 65, 134, 193
 Bilgeyis Hanım 194
 Bingli Yusif 189
 Bingöl Dağları 187
 Bizans 80, 98
 Bolu 19, 26, 44, 46, 84, 101, 104, 147-148, 156, 161, 179
 Bolu Beyi 19, 44, 84, 156, 161, 179
 Bozkurt 68
 Bozok 105
 Bulgar 9, 135, 186, 189
 Bulgaristan 25, 63, 73, 116, 144
 bütüncül yaklaşım 30, 33-35

C

Cahit Öztelli 21, 28, 47
 Canboladoğlu Ali Paşa 107-108
 Celali 63, 69, 81, 102, 105, 122-124, 152, 185, 196, 207
 Celalî Köroğlu 40, 42, 45-46, 54, 102, 207
 Celaliler İsyanı 37, 44, 48
 Celoy boyu 118
 Cemşid 108
 Cengiz 146
 Cıgali Beğ 58-59, 65, 89-90, 193
 Cıgali 59, 133

Cigalik Han 111
 Cihan Şah 206
 Cirid 113
 Cirid-Afşar 113

Ç

Çambıl 9, 68, 110-112, 124, 139, 181
 Çamlıbel 32-33, 43, 74-75, 104, 106,
 109, 111, 113, 115, 124, 159, 179,
 181, 195
 Çembil 61, 177
 Çenlibel 21, 111, 124, 139, 153, 168,
 181, 201, 205
 Çiğiller 65
 Çin 37, 39, 80, 153-154, 165

D

D. Kaya 29
 Dağıstan 74, 111, 165
 Dağıstanlı Hasan 74
 Dana Ata 52
 Dede Kamber 61, 80
 Dede Korkut 31, 63, 81, 97, 99, 114,
 182, 203-204
 Dehistan 139
 Deli Hasan 69, 107, 109, 128, 205
 Deli Koroğlu ve Bolu Bey 19
 Deli Yussup 85-86, 192
 Dellek Deli Hasan 109, 128
 Delli 68, 207
 Demirçioğlu 21-22, 29, 41, 46, 74, 129,
 159, 166, 179, 196, 202
 Derbent Seferi 19, 67, 118
 Derviş 42, 51, 105, 129-130, 143-145,
 186, 188, 195, 204, 206, 208
 Dini-irfanî 175
 Dini-tasavvufî 172, 193, 209
 Doğan Güneş 12, 33, 76, 131-136, 138,
 140, 145-148, 209-210
 Döne Hanım 129, 159
 Doğu Türkistan 13, 34
 Doğu versiyonu 56, 63, 69, 94, 110, 138,
 170, 176
 Dravid 150

Düldül 61, 128
 Dürat 200

E

E. Muşekyan 49, 145
 E. Çelebi 46
 E. Komratbaev 141
 E. Pulleyblank 39
 E. Tatlık 26
 Ebeydullah Hacı 26, 61
 Ehl-i beyt 176
 Ehl-i Sünnet 143
 Elias Muşekyan 21, 172
 Ellik Ağası Ahmet Bey 158
 Emir Timur 48
 Emrah 186
 Endelib Garacadağı 21, 49, 53
 Er Oğlu 71
 Erdebil Ocağı 148
 Ergaş Cumanbulbul-oglı 23
 Eric Hobsbawm 103, 114
 Erlik 64, 142
 Ermeni 9, 15-16, 21, 26-27, 34, 40, 49,
 52-53, 56, 115, 119, 156, 160-165,
 167, 180, 192
 Erzurum 22, 85-86, 104, 108, 179
 Eşkıya 16, 41-42, 45, 101-103, 105-108,
 110, 114-117
 Eşkıyalık 14, 44-45, 101, 103-108, 110-
 111, 113-114
 Etrüskçe 150
 Evliya Çelebi 41, 101
 Eyvaz 21, 28, 111, 119-120, 156, 166,
 194

F

F. Ferhadov 27
 F. Köprülü 38, 141
 F. Sümer 44, 46, 188
 Fazil Yuldaş-oglı 23, 71
 Fena-fillah 187
 Ferhad 207
 Ferruh Arsunar 28
 Filib 144

Frenk 74

G

G. Sand 17

Gacdum 133

Gagauz 25, 34, 63, 90, 117, 160-161,
165, 180

Gaib erenler 187

Gaibname 71

Gajdum 59, 62, 93

Garipname 71

Gebr-oğlu 138

Gebr oğlu 147

Gejdem Beğ 60

Gejdem Beg 88

Genç Osman 80

Ger 150

Gilan 17, 47-48, 69

Goroğlu'nın Ahırkı Devri 130

Goşabulag 97, 135, 171, 186, 193-194

Goroglining Tugulışı 59, 118

Goroğlu 51, 56, 65, 67-70, 135, 147, 178

Goşabulag 135, 186, 194

Gök Tanrı 78, 136, 146

Göktürk 37, 39, 53, 154

Göktürk Kağanlığı 37, 154

Gökyay 216

Goroğlının Ahırkı Dövri 71, 73

Guriglihanlar 52

Guruglının Utuşı 71

Goroğlının Ölümü 71

Gülнар Peri 23

Güneş miti 12, 76, 140, 143, 145-146

Gürcü 9, 15-17, 21-22, 26-27, 34, 40,
49-50, 52-53, 91-92, 99, 108, 130,
138, 146, 156, 162, 164, 167, 180,
192

Gürcü Abdünnevi 108

H

H. Zarifov 57, 67

H. Koroğlu 44, 46

H. T. Zarifov 15, 57

Hace Ali 120

Hacı Bayram Veli 51

Hacı Bektaş Veli 145

Halk sufizmi 12-13, 35-36, 58, 61, 64,
75-76, 97, 131, 134, 140, 143, 169,
176, 178, 183, 187, 191, 193, 200,
205-206, 208

Halmurad Kazakbay 25, 57

Harbandeli 49-50, 113

Hasan Bey 195

Hasan Han 85, 207

Haste Kasım 51

Hayat ağacı 130

Haydar 171, 186

Haydarı 144

Haydut 9, 42, 101-103, 106, 108-109,
114-115, 117, 180, 193

Hemze 96, 126, 156, 171, 200-201

Hemze'nin Kırat'ı Aparması 156

Herat 44, 79, 185

Her-k-l 150

Herodotus 98

Hıdır 26, 173, 175

Hıristiyan 115, 161

Hilal 59, 62, 65, 132-135, 158, 193

Hior-g-l 150

Hoca Ahmet Yesevi 177

Hor 141-142, 146, 149-151

Horasan 34, 39, 48, 120, 122, 144, 154-
155, 175, 179

Horişan 142, 149-151

Hoşgeldi 166

Hörmüz 149, 182

Hurişen 146-147

Hurufi 144

Hümmet Elizade 19, 194

Hümmet Elizade Nüşhası 19

Hünkar Sultan 89

Hüseyin 19-20, 67, 86, 175-176, 186,
195, 206

Hüseyinî 144

Hz. Ali 9, 26, 50, 61, 68, 80, 111, 121,
127-128, 133, 137, 154, 169-176,
178-182, 187, 190, 192-194, 196,
199, 204, 208, 210

Hz. Eyyub 176

Hız. Hızır 9, 26, 50, 94, 137, 148, 170,
173, 175-177, 179-180, 182, 186,
193, 204, 207-208
Hz. Peygamber 176

I

I. Şah Abbas 117
II. Şah Abbas 44, 81-82, 117, 121
II. Osman 52
Işık tayfası 143-145, 151
Işıklar 143-144
IV. Murat 52

İ

İ. Petruşeviski 120
İ. S. Braginskiy 15
İ. Şopen 16
İ. Z. Burdurlu 28
İbnü'l Esir 155
İlyas Paşa 108
İran 9, 17-18, 21, 40, 42, 51, 59, 70, 121,
149, 153, 165
İran Azerbaycanı 18
İsfahan 72, 121
İskitler 98
İskit-Saka 37, 98
İslam Şair 23, 57
İstanbul 26, 28, 93, 106-108, 125, 205,
207

J

J. Dumezil 98
jırua 9-10, 15, 24, 57, 60, 76, 87-88, 94,
170, 180, 209

K

K. Barkey 41, 102, 104, 106, 113
K. Kadiracıyev 142
K. Maksetov 25
K. Reichl 33, 102
Kadir Ağa 42
Kafkas 17, 25, 34, 46, 51-52, 129
Kafkaslar 13, 38

Kalender 181
Kalenderi 144
Kalenderoğlu 108
Kalmık 15, 34, 124
Kamber 61, 80
Kara Said 108
Karahaydaroğlu 108
Karaim 34
Karakaş Ahmet Paşa 108
Karakalpak 15, 25, 34, 55, 57-58, 60, 65,
110-111, 124, 133, 165, 202
Karanlık 9, 12, 28, 33, 58, 77, 82, 85-
86, 88-91, 93-95, 97, 131-133, 137,
139-143, 147-148, 150-151, 210
Karapapak 72
Karayazıcı 107
Kaşgarlı Mahmut 6
Kazak 15, 24, 34, 55-58, 60-65, 79, 87,
90, 92, 110-111, 118, 120, 124, 132-
133, 138, 141, 164-165, 169, 171,
176-177, 181, 192, 202-203
Kazakistan 24-25
Keçel Hemze 126, 200-201
Ken'an 70, 204
Keroğlu 138
Kırat 51, 76, 82-83, 86, 90, 92, 94-96,
126, 128, 143, 147, 153, 156, 171,
187-188, 200-201, 209
Kırk çiltan 26, 173, 176-177
Kırk erenler 170, 175, 178, 182
Kırklar Dağı 74
Kırım Tatarları 34
Kızılbaş 42, 60, 79, 81, 87-88, 120-123,
144, 164, 169
Kızılbaşlık 105, 117, 120, 122
Kirman 48
Kiziroğlu Mustafa Bey 69
Kle 150
Konar-göçer 40, 44, 77, 94, 113-118,
120-121, 124, 145, 158, 176
Korkut Ata 62, 182
Koroğlu ile Aypara 134
Koroğlunun İsfehana Şah Abbas'ın Yanı-
na Getmesi Yolda Ölümü ve Murçe-
hurd Kendinde Bastırılması 71

Köpüklü su 183, 185-186, 191, 205
 Kör-karanlık paralelliği 95
 Körlük 12, 68, 95, 97-99, 132, 136-138, 140-141, 210
 Köroğlu 9-30, 32-79, 81, 83, 85, 87-143, 145-197, 199-210
 Köroğlu Destanı 9-13, 15-20, 22-29, 32-48, 50-51, 53-59, 61, 63-71, 73, 75, 77-79, 81, 83, 85, 87-92, 94-96, 98-101, 104-107, 109-110, 112, 115-120, 123-125, 128-129, 131-134, 136, 139-143, 147, 151-153, 155-165, 167, 169-172, 175-180, 183, 185-189, 191-197, 199-202, 204-210
 Köroğlu'nun Ermenistan Seferi 164
 Köroğlu'nun Gocalığı 194
 Köroğlu'nun Gürcistan Seferi 130
 Köroğlu'nun Kaybolması 76
 Köroğlu'nun Sonu 72
 Köroğluhanlar 9, 52
 Köse 70, 129, 179, 204
 Köse Kenan 179
 Kumuk 34, 180
 Kumuklar 98
 Kurbandurdu Bakışı 130
 Kurbanı 51, 75, 200
 Kurdoğlu 66-67
 Kurtarıcı 12, 38, 69, 102, 118, 146-147, 149, 169, 209-210
 Kurtarıcılık 145-146, 180, 210
 Kuteybe 155-156, 158
 Kuyucu Murad Paşa 108
 Kuzey Varna 144
 Kül Tigin 139
 Kür Çayı 182
 Küroğlu 134, 141
 Kürt 9, 15, 26-28, 34, 158-159, 162, 164-167, 180, 183, 186

L

L. S. Çimpoş 25
 Lala Şahin Paşa 80
 Laloğlu Hüseyin Paşa 86

Leylü 207
 Lezgi 165, 167, 189-190
 Lezgi Ahmet 189-190
 Londra 18, 51, 71

M

M. Akdağ 44, 46
 M. Byuzruk 177
 M. H. Tehmasib 15
 M. Kaplan 102, 113
 M. Kaşgarlı 141
 M. Muradov 22
 M. Muratov 65
 Ma'anoğlu Fahreddin 108
 Mağara 75-76, 142
 Mahkül 29
 Mahmut Han Dünbüli 18
 Mahpeyker 67, 134
 Manas 31, 52, 70
 Maniheizm 149
 Mansur 178
 Maraş 160
 Mazandaran 48
 Mecmua-i Saz-ü Söz 49
 Mecnun 180, 207
 Mehbub 207
 Mehir 149
 Mehter 79, 84-85, 90-92, 186
 Mehter Ali 186
 Mekke 72
 Melike Ayyar 181
 Meşreb 52
 Mezar 12, 56, 59-60, 62-64, 68-69, 75-76, 80, 95, 131-132, 134-142, 147, 150-151, 210
 Mısır 150, 175, 179, 188
 Mirze Beg 63, 81-83, 143, 183-184, 196
 Mirze Bey 81
 Mirze Serraf 79, 83-84, 119, 122, 185
 Miskal Peri 23, 50
 Moldova 25
 Molla Arap 158
 Moruk Kadın 122
 Muaviye 154

Muradbeyli 113, 118-119, 123-124
Muslu Çavuş 108

N

N. Biçürin 39
Narabulla-Jirav 25
Nart Destanı 98
Nigar 125, 127, 129, 168, 172, 200, 205-206
Nikola Şuhaç 103
Nizami Gencevi 149
Noktavî 144
Novruz Destanı 176

O

O. Aşirov 25
Oğuzculuk 114, 124
Oğuz Kağan 114, 146
Oleksa Dovbuş 103
On iki imam 170, 173, 177, 180, 193, 208
Orta Asya 9, 13, 15, 21, 24-26, 31, 33-34, 37-38, 42, 47-48, 52, 54, 56-59, 61-62, 69-72, 78, 80, 89, 94, 97, 105, 111-112, 118, 120-124, 129, 133-134, 140, 143, 145, 148-152, 154-156, 169, 175-178, 181, 192-193, 201
Oruç Bey Bayat 120
Osetinler 98
Osman 53, 80, 154
Osmanlı 9, 13, 19, 37, 40-42, 44-47, 53, 69, 101-110, 113, 115-117, 120-121, 125, 143-145, 152, 160-162, 169
Osmanlı İmparatorluğu 13, 101, 104, 113, 115

Ö

Ölüp-dirilme 97
Ömer 21, 26, 53, 108, 153-154
Ömer Bey 108
Övez 123-124, 168
Övez Evlenen 168

Övez'i Dara Çeken 124
Övezin Getirilişi 123
Özbek 15, 22-24, 26, 34-35, 47, 50, 55-62, 65, 68, 78, 92, 94, 110-112, 118, 120, 123-124, 132-134, 138, 152, 165, 169-170, 173, 176-178, 180-181, 192, 202-203, 205-207
Özbekçe 25-26, 57

P

P. Efendiyev 46
P. Pelto 110
Paris 18, 71-72, 79, 83-84, 102, 118-119, 122, 125, 160, 165, 170-172, 185
Paris Nüshası 18, 71-72, 102, 119, 160, 165, 172
Partonogenez 60, 64, 68
Pelvan-bahşi 24
Penn 17, 20
Peri 23, 50-51, 186
Perizad Hanımın Çenlibele Gelmesi 172
Pertev Naili Boratav 28, 44, 102
Pikir Kız 73
Pir 51, 53, 206
Pir Sultan Abdal 51
Pir Yakup 53
Pulkan Şair 23, 57

R

Rahmet Jirau 60
Rahmet Mezholaev 24, 87
Rast Rövsen 149
Rauşan 134, 146, 177, 192
Rauşanbek 60, 79-80, 87-88
Ravşan 24, 59, 78, 92-93, 133-134, 146
Ravşanbek 24, 59, 80, 87, 111
Ravşanbek Destanı 24, 87
Rayhan Arap 94, 152, 154
Reyhan Arap 133, 156, 158
Robin Hood 102-103, 114
Roşan Ali 134
Rouşan 39, 147, 149, 182
Rouşen 147
Rouşan 148

Rövşen 39, 63, 65, 82-85, 89, 119, 134,
141, 145-149, 173-174, 178, 182-
184, 193
Rusya 9, 17, 21, 34, 150
Ruşen 39, 44, 46, 134, 145-148, 182, 186
Ruşen Ali 39, 134, 145-147, 182
Rüstem 20, 59
Rüya 60, 63, 65, 185, 191-192
Rza Mollov 25
Rza Zaki 19, 84, 172
Rza Zaki Nüşhası 172

S

Safevî 19, 37, 42, 45-46, 69, 72, 81, 89,
105, 109, 115, 120-121, 125, 144,
166, 169
Safevî Devleti 169
Safeviye 105, 121
Saki-Bulbul 178
Sapar Kosa 130
Sarı Saltuk 144
Satuk Buğra Han 146, 153
Selçukname 114
Semarkand 48, 154
Serbedarlar isyanı 37
Serbedarlar 48, 54, 69
Seyfi 186
Seyfi ve Peri 186
Seyis 61, 77-81, 83, 86-87, 89-92, 111,
133
Seyislik 12, 77-78, 80, 85, 87-89, 92-93,
113, 133
Seyyid Gazi 144
Sibirya 9, 15, 26, 34, 64, 97
Sibirya Tatarları 15
Silistreli Hasan Paşa ile Köroğlu 188
Sosyal adalet 11, 102, 169, 180
Sosyal haydut 9, 103, 108-109, 114, 117,
180
Sosyal isyancı 103, 108
Sosyo-kültürel doku 34, 131
Sözlü tarih 36, 38-39, 44, 46-47, 54, 69,
76, 99, 106, 123, 164, 209
St.Petersburg 5

Sultan Murat 83, 125
Suni 53
Sümerce 142
Sümerler 136, 140, 142
Sünni 123, 145, 170, 176
Sürahi Hanım 207

Ş

Ş. Elçin 19
Şağdat 60, 79, 192
Şah Abbas 28, 43, 71-72, 81-82, 117,
121
Şah İsmail 45, 98-99, 107, 120, 176
Şah İsmail Destanı 98-99
Şah Kulu 105, 120
Şah Kulu Baba Tekelü isyanı 120
Şah Sepit Şah 166
Şahdar Şah 59, 78, 92-93
Şahdarhan 65, 192-193
Şah-i Merdan 26, 172
Şahkulu Baba Tekelü 45
Şair 9-10, 13, 15, 23, 50-51, 57, 71, 76,
94, 140, 170, 178, 184, 209
Şaman 9, 13, 39, 61-62, 71, 77, 95, 135,
137-138, 140, 142, 170, 182, 187,
191, 206
Şamanlık 11, 13, 35-36, 58, 82, 182, 190
Şamlıbel 139
Şehadetname 71
Şeyh Celal 45, 104-105
Şeyh Galib 51
Şeyhoğlu 45
Şia 144
Şii 48, 120-123, 144, 169
Şîr-i Hûda 204
Şirin 19, 76, 207-208

T

T. Mirzeev 23
Taberi 155
Tacik 9, 15, 24, 34, 55-56, 58, 62, 92,
123-124, 132, 134-135, 158, 169,
204
Tahtacı 144

Talas savaşı 153
 Tanrıoğlu 12, 38, 69, 78, 102, 140, 142
 Tapduklu 144
 Tasavvuf 13, 36, 52, 67-68, 71, 130, 143-144, 182, 190, 194, 199, 202, 205-206
 Taşauz 73
 Taşmurad Turab-oglı 71
 Tut 157-159
 Tatar Pazarı 144
 Taval Halil 108
 Tebriz 18, 33, 37, 40, 42-43, 45, 47-48, 54, 56, 63, 69, 71-72, 81-82, 85, 95, 109, 111, 119, 121-122, 143, 153, 156, 165, 168, 172, 180, 182-183, 185, 192, 196-197, 207
 Tebriz Nüshası 18, 42, 56, 71, 85, 111, 156, 172
 Tebrizli Arakel 46
 Tehmasib Nüshası 20, 135
 Teke 40, 43, 59, 118-121, 123-124, 170, 203
 Teke İli 120
 Tekeli 113
 Teke Türkmen 118-120, 124
 Telli Hanım 179
 Tepegöz 97
 Tiflis 16, 22, 27, 51, 175, 195, 206
 Tiflis Haberleri 16
 Tobol Tatarları 26, 34, 93
 Tokat 19, 51, 66, 104-105, 126, 188
 Tokat Seferi 19, 66
 Tolibay 59, 78-79, 87, 92, 177
 Tulpar 79-80, 90, 92-94, 97
 Tunceli 51
 Türk 9-13, 15-16, 22, 30, 33-34, 36-40, 47, 50, 53, 55-57, 62-65, 67, 69, 73, 76-78, 80-82, 89, 94, 97-98, 100, 102, 113, 117-119, 121, 128, 130, 135-136, 138-143, 145-146, 149-150, 153-156, 158-159, 161, 164-168, 174-176, 180-183, 185, 189, 209-210
 Türkçe 6, 22, 26-27, 188
 Türkistan 13, 34, 83, 125, 155, 175, 179

Türkiye 12-13, 21-22, 24-25, 28, 33, 35, 38, 40, 44, 46, 54-56, 63, 102-104, 117, 192
 Türkmen 15, 23-25, 34-35, 37-38, 40, 45, 49, 55-63, 65, 70-71, 75-76, 81, 88-89, 94, 99, 110-114, 116-124, 129-130, 133-135, 138, 148, 157-158, 162-163, 165-166, 168-170, 173-174, 176, 178-179, 181, 186-187, 192-193, 196-200, 203-206
 Türkmenlik 32-33, 113-114, 117-120, 122-124, 131

U

Ukrayna 25
 Umay Ana 76
 Ural 150
 Uygur 26, 34, 39, 56, 58, 61-63, 68, 80, 110-112, 132-133, 141, 177, 180

Ü

Ü. Kaftancıoğlu 28, 130, 148, 179, 195
 Ülgen 64, 139
 Ürüşan Baba 147

V

V. Gordlevskiy 144
 V. İ. Çiçerov 15
 V. Jirmunskiy 57
 V. M. İlliç-Svitiç 150
 V. M. Jirmunskiy 15
 Varna 73, 144
 Veli Hulufu 19-20, 47, 66, 138, 147, 201
 Veli Hulufu Nüshası 19

W

W. Radloff 26, 70

Y

Yağmalar 65
 Yahudi 73, 115, 164, 167

Yakutça 142
Yavuz Sultan Selim 117
Yazıcıoğlu Âli 114
Yeddi Güzel 149
Yemenli Demir Paşa 164
Yer Ana 76
Yezid 38, 155-156
Yıldırım 65
Yıldız Dağı 139
Yovmut 40, 65, 113, 118, 123-124, 193
Yörüklük 114
Yunanlar 150
Yunus Emre 51, 188
Yusuf Paşa 108
Yusuf Sıra 76

Z

Z. V. Togan 38
Zangar ülkesi 192
Zekeriya Kitapçı 155
Zekeriyye 178
Zeus 150
Zeycan 206
Zeynep 158-159
Zor Ahmet Bezirgan 74, 128
Zor Bezirgan 161, 162, 165
Zora 160
Zulper Ayım 61, 133